

## УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ У ВАРШАВІ (1930-1939)

Порушуючи проблему утворення у Варшаві в 1930 році Українського Наукового Інституту, варто насамперед вказати на кілька істотних фактів, контекст та передумови, які супроводжували цю подію. Немає сумнівів, що тут велике значення мала, все ще жива в українській свідомості, ідея заснування українського університету у Львові, починаючи від першої половини XIX століття, подальше посилення намагань та (процедуральних) дій, зокрема, на зламі XIX й XX століть, увінчане утворенням кількох українських кафедр у Львівському університеті. Однак після перемоги у польсько-українській війні керівництво Університету Яна Казимира зліквідувало ці кафедри, тим самим загостривши конфлікт, й власне кажучи, спровокувавши війну українців Галичини за свій університет.

Що гірше, було заборонено навчатися у цьому університеті українській молоді<sup>1</sup>. Зрозуміло, що саме це розпалило конфлікт, але заклики інтелігенції й українських публіцистів „Нація без університету” змобілізувала український професорський склад до заснування у Львові Таємного Українського Університету. Власне так керівництво Львівського Університету, фактично з власної волі, спровокувало наступну конфліктогенну проблему, упоратися з якою не могло ще довго<sup>2</sup>.

Спробу політичного розв'язання питання українського університету у Львові здійснила Українська Парламентарна Група у Сеймі Речі Посполитої, яка уже в листопаді 1922 р., зголошуючи проект української автономії (для суспільності, що знаходилася у межах II Речі Посполитої), одним із найважливіших постулатів визнала потребу заснування українського університету у Львові. Уряд навіть виявив зацікавленість, проте не погодився на його розміщення у столиці Галичини, вказавши на Луцьк або Станіслав. Однак мінливість політичної ситуації, часті зміни уряду, відтак і політики в стосунку до української меншини вплинули на те, що проект не був реалізований<sup>3</sup>.

Але ідея залишилася й надалі живою, також і серед поляків із кола людей науки й політики, зацікавлених нормалізацією польсько-українських стосунків, як наприклад – що варто відмітити – професори Варшавського Університету Марсель Хандельсман, Оскар

Галецькі, Станіслав Слоньські, Станіслав Шобер, Вітольд Дорошевські, Юзеф Голомбек, а також відомі публічні особи, такі як Тадеуш Голувко, Леон Васілевські, Януш Єнджеєвіч, Генрик Юзефські. То власне вони, наголошуючи на важливості справи, підтримували Українську Парламентарну Групу у її діяльності на благо університету, а також незабаром спільно підтримали проект Державного Центру Української Народної Республіки в еміграції у Польщі у справі заснування дослідницького інституту у Варшаві, який займатиметься проблематикою широко трактованих українознавчих студій<sup>4</sup>.

Цього разу рішення влади Речі Посполитої було невідкладним, бо 7 лютого 1930 року на підставі розпорядження Ради Міністрів „При Міністрі Релігійних Віровизнань та Народної Освіти” утворено Український Науковий Інститут, метою якого було „навчання у сфері господарчого житття, культури та історії українського народу, підготовка до наукової праці, а також до державно-адміністративної”<sup>5</sup>.

Безперечно на такий поспіх вплинуло багато чинників – крім згаданих вище, істотне значення мали процеси й події, що відбувалися у Радянському Союзі, особливо – у Радянській Україні: посилення сталінівського терору, підвищена русифікація, арешти і судові процеси української інтелігенції, які влучно окреслені „Розстріляним Відродженням”, почалася масова винищувальна колективізація, яка викликала голодомор. Військова й цивільна петлюрівська еміграція у Польщі, яка налічувала понад 40 тисяч осіб, на чолі з тодішнім Державним Центром Української Народної Республіки, приглядалася цьому з-за кордону й була в нелегкій ситуації. Не сиділи безчинно генерали й штабні офіцери Симона Петлюри, які визнавали, що ситуація в Україні, яка набирала рис громадянської війни, може несподівано перейти у повстанські заворушення<sup>6</sup>. Отож Центр був непогано зорієнтований у тому, що відбувалося, мав безпосередні контакти, інформацію; польські урядові та військові чинники не могли перебільшувати цієї ситуації, аналізували її, бачили, що діється не лише в Україні й у Радянському Союзі, але й у Німеччині. Звідси такий поспіх із заснуванням Українського Наукового Інституту; отож не випадково у 3 і 6 параграфах згаданого Розпорядження Ради Міністрів читаємо, що Інститут:

а) “готує доповіді польською або українською мовою, які за згодою відповідної влади можуть виголошуватися у академічних або інших вищих школах, товариствах та наукових установах;

б) готує систематичні курси українською мовою у Варшаві та інших містах Речі Посполитої;

в) видає науковий орган і друкує або оригінальні (власні) наукові праці, або переклади на українську мову наукових праць і підручників [...].

В Інституті будуть засновані такі відділи:

а) українського господарського та суспільного життя;

б) української політичної історії, а також історії української культури та її сучасного стану (мова, література, духовні течії);

с) історії церкви.

У міру потреби Міністерство Релігійних Віровизнань і Народної Освіти може сформувати нові відділи”<sup>7</sup>.

Як бачимо, у Розпорядженні від 7 лютого 1930 р. у справі заснування Інституту, підписаного прем’єром Казимиром Бартлем та міністром Релігійних Віровизнань і Народної Освіти Славомиром Червінським, сформульовані цілі та завдання носять конкретний, можна сказати, цільовий характер, зумовлений актуальним станом справ як суспільних, політичних, так і геостратегічних. Безумовно ця ситуація вплинула на те, що у наступному номері “Щоденника Устав”, тобто у № 4, поз. 54 від 13 березня 1930 р., у Розпорядженні Міністра Релігійних Віровизнань і Народної Освіти опубліковано представлений раніше урядові Статут Українського Наукового Інституту, у якому визначено правові та організаційні принципи діяльності установи, а також її завдання та цілі.

Так Інститут міг розпочати реалізацію власних статутних завдань, а найважливіші з них, сформульовані уже раніше у цитованому лютневому Розпорядженні і повторені у Статуті, виокремлюють наступне:

- науковий аналіз актуального суспільно-політичного і господарчого життя України;

- дослідження різних аспектів і течій політичної історії народу;

- аналіз явищ культури, її історії, перебігу, особливо звертаючи увагу на її сучасний стан, беручи до уваги рідну мову, літературу, філософію, суспільну думку, інтелектуальні течії й духовні прагнення;

- уважно дослідити історію церкви та її сучасний стан<sup>8</sup>.

Це надзвичайно цікаві, важливі проблеми та амбітні цілі, які Інститут реалізував із величезним успіхом, передусім у своїх

видавничих серіях, лекціях, рефератах (виступах), курсах українознавства, у дискусіях і конференціях, які організовувалися не тільки у Варшаві, але й у всій Польщі.

Легко зробити висновок, що Державний Центр Української Народної Республіки зобов'язав Інститут не лише всесторонньо досліджувати проблематику й тодішні процеси у Радянській Україні, але й проводити роботу щодо майбутнього устрою незалежної держави й підготовки майбутніх наукових, політично-адміністративних кадрів для реституційної Української Народної Республіки.

З метою базової організації Інституту й подальшого керівництва його діяльністю Міністерство Релігійних Віровизнань і Народної Освіти створило Наукову Колегію. Її директором обрали професора Олександра Лотоцького<sup>9</sup> (загальне управління, зовнішня репрезентація, одночасно – керівництво кафедрою історії права і духовних течій); науковим секретарем – професора Романа Смаль-Стоцького (редакція праць Інституту, канцелярія, господарські справи, а також керівництво кафедрою філології); керівником кафедри економічних наук став професор Валентин Садовський, а кафедри літератури – професор Богдан Лепкий. Названі професори – люди авторитетні, з поважним науковим добром, вони одночасно були науково-дидактичними працівниками Варшавського та Ягелонського університетів. Це була водночас репрезентативна керівнича колегія установи, що становило гідне партнерство у стосунках Інституту з польськими та закордонними установами і науковими осередками, зокрема Праги, Берліна, Парижа чи Софії<sup>10</sup>.

Невипадково польські професори, які співпрацювали з Інститутом, завжди охоче брали участь у роботі комісії, семінарах, спільних дослідженнях, випускали у видавничій серії установи свої праці (Праці Українського Наукового Інституту у Варшаві), для прикладу наведемо дві найвагоміші й до сьогодні, випробовані часом: *Українська політика князя Адама Чарториського перед початком Кримської війни* Марселя Гандельсмана (Варшава, 1937) та робота Леона Васілевського, *Українське питання як міжнародна проблема* (Варшава, 1934). Цікавим є той факт, що обидва автори досліджували українську проблему у міжнародному контексті й хоча періоди їхніх зацікавлень різні, обидвоє дійшли висновку, що завдяки „міжнародній кон'юнктурі”

українці зможуть у своїй боротьбі використати „історичну мить” для забезпечення собі кращого майбутнього і „40-мільйонний український народ знайде своє місце серед суверенних держав”<sup>11</sup>.

Пророчі слова міністра Леона Василевського викликають подив і пошану. Відмітимо, що позиції з’явилися у серії Комісії з питань дослідження польсько-української проблематики; це була активно працююча і вельми чисельна Комісія (кілька десятків членів), до керівничого грона якої в секції історії входили професори Варшавського університету Марсель Гандельсман, Оскар Галецькі, Олександр Лотоцький, Мирон Кордуба, а до секції мовознавчо-філологічної – також професори Варшавського університету – Станіслав Слоньські, Станіслав Шобер, Роман Смаль-Стоцький. Варто відзначити, що позатим Комісія видавала французькою мовою „Bulletin de la Commission pour l’etude des problems polono-ukrainiens”, впроваджуючи у міжнародний обіг польсько-українську та найновішу українську проблематику<sup>12</sup>.

Важливою рисою й доповненням характеристики напрямку мислення й діяльності Інституту, а також згадуваної Комісії є листи, адресовані до її майбутніх членів:

“З давніх часів Польський Народ є сусідом Українського Народу. Протягом століть народи мали багато спільного у своїй історії.

Наукові осягнення і висвітлення взаємних стосунків Польського й Українського Народів протягом тих століть, відносин і державних, літературних, культурних, релігійних та економічних взаємовпливів є завданням, актуальним на сьогодні.

Оскільки лише через висвітлення й опрацювання цієї історії, згідної з історичною правдою, наші суспільства можуть дійти взаємопорозуміння й розуміння одне одного, до взаємної співпраці, зближення й приязні.

Щодо викладеного вище, Український Науковий Інститут вважав за свій обов’язок створити польсько-українську комісію при Українському Науковому Інституті для дослідження польсько-української історії”<sup>13</sup>.

Це дуже важлива програмна декларація, яку Інститут і Комісії послідовно реалізували, провівши, а також ініціювавши та прокоординували дослідницьку видавничу, узагальнюючу та організаційну діяльність. Як ми вже згадували, інші Комісії керувалися схожою прагматикою і правилами.

З точки зору дослідника історії України, надзвичайно велике значення мала Комісія у справі дослідження історії народницького руху в Україні, якою керували професори Олександр Лотоцький і Василь Біднов, бо у кількох її видавничих серіях з'явилося кільканадцять важливих книжок, серед них – ґрунтовне двотомне видання збірника *Мазепа*, надзвичайно важлива *Кореспонденція Київської громади з М. Драгомановим 1870-1895 років* у серії *Архів Михайла Драгоманова*, *Гетьман Пилип Орлик. Нарис політичної діяльності* (Бориса Крупницького), *Щоденник гетьмана Пилипа Орлика* (Івана Токажевського-Карашевича), нарешті двотомний *Нарис історії України* (1932-1933) авторства Дмитра Дорошенка. Варто зазначити, що автори цих публікацій у своїх дослідженнях опиралися на матеріали німецьких, шведських, французьких і австрійських архівів.

Надзвичайно цікаву дослідницьку і видавничу програму, реалізовану у кількох серіях (і поза ними) запропонувала Комісія для перекладу на українську мову Святого Письма і літургійних книг. Комісію очолив архієпископ Варшавський і митрополит Польський Діонізій, заступником став О. Лотоцький, а секретарями – професори – спочатку В. Біднов, потім – Д. Дорошенко, а кільканадцять членів Комісії, визначних спеціалістів, працювало у двох філіалах: у Луцьку – під керівництвом єпископа Полікарпа та в Кременці під протекторатом архієпископа Олексія і керівництвом професора М. Кобрина. Результати роботи викликають повагу, для прикладу назвемо бодай кілька з опублікованих позицій: *Псалтир*, *Літургія св. Івана Золотоустого*, *Літургія св. Василя Великого*, *Апостольські історії*, *Апостольські листи*, *Акафісти*, *Літургія св. Григорія Діалога*, *Панахида*, *Oktocheos*<sup>14</sup>.

Пам'ятною подією Інституту, як щодо концепції, так і реалізації було повне видання творів Тараса Шевченка у 16-ти томах. Уперше виданням творів поета на відзначення його 75 річниці смерті зайнялося гроно видатних філологів, літературознавців, гуманістів з-поза Наддніпрянської України, яке репрезентувало академічне й літературне середовище Варшави, Кракова, Львова, Праги і Берліна. Очолив спеціальну комісію О. Лотоцький, секретарем обрано Р. Смаль-Стоцького, редактором – відомого шевченкознавця П. Зайцева, а також – у ролі головного редактора – А. Петренка. Варто згадати, що у гроні співпрацівників були відомі учені, як наприклад, Д. Чижевський, Д. Антонович, І. Балей,

Д. Дорошенко, Л. Білецький, В. Сімович, М. Кордуба, Б. Лепкий, С. Смаль-Стоцький, Є. Маланюк. Із запланованих шістнадцяти томів творів поета вийшло друком тринадцять, разом із кореспонденцією, щоденником, перекладами його творів іноземними мовами, у тому числі польською. Окремий том (XIII) присвячений зв'язкам Шевченка з поляками, автором якого був П. Зайцев, натомість усе видання розпочиналося літературною біографією Т. Шевченка цього ж автора (Т. I)<sup>15</sup>. Треба підкреслити, що зразок цього видання є гідним подиву й на сьогоднішній день<sup>16</sup>.

Немає сумнівів, що цей задум зробив великий крок у шевченкознавстві. Слушно звертають увагу на те, що видавничий проект повного зібрання поезій мав на меті „зберегти і передати наступним поколінням його справдній візерунок не тільки у повній чарівності естетичної форми його творів, а й у глибині громадянської думки”; то власне Тарас Шевченко – підкреслюють автори видання – через „артизм своєї творчості та її глибокий народний і вселюдський ідейний зміст високо підніс українську літературу”<sup>17</sup>.

Власне на ці проблеми звернув увагу Степан Смаль-Стоцький у видатній книжці *Тарас Шевченко – інтерпретації*, яка вийшла друком у серії Інституту в 1935 році. У цій же серії вийшла ґрунтовна праця Д. Чижевського – *Філософія Григорія Сковороди* (1934) та Костянтина Чеховича *Олександр Потебня – український мислитель і лінгвіст* (1931). У контексті таких вагомих досягнень не можна не згадати видання геніального перекладу *Пана Тадеуша А. Міцкевича* пера визначного українського поета Максима Рильського (1934), за який він отримав звання почесного доктора (*honoris causa*) Ягеллонського університету. Усі названі видання випробовані часом і є тривалим здобутком української й польської культури<sup>18</sup>.

Належить також пам'ятати, що Інститут однаковою мірою звертався до проблем сучасності, бо завданням установи було уважне відстеження проблематики і актуальних справ, що відбувалися у той час в Україні та у всьому Радянському Союзі, а їхнє дослідження та систематичне висвітлення мало – зважаючи на існуючу ситуацію – передусім практичне значення<sup>19</sup>. Тут йдеться головним чином про політику Москви щодо України, Великий Голод (Голодомор), русифікацію, арешти, депортації, розстріли, російсько-польсько-українські стосунки у контексті війни з більшовиками, а також наслідки ленінівсько-сталінівської політики денационалізації.

У цій, гідній подиву, діяльності Інституту треба відмітити ще один аспект – публіцистичний доробок серій: правничої та історії Церкви. Власне у цих двох серіях видані найцінніші праці професора О. Лотоцького, як наприклад, *Українські джерела церковного права* (1931), що характеризується досконалим знанням пам'яток українського письменництва, особливо тих його напрямків, течій, які стосувалися юридичного устрою Церкви та канонічних елементів, що формувалися на межі православних, протестантських і католицьких дискусій та полемік.

Друга позиція – це вагома двотомна праця під назвою *Автокефалія* (Т. I. – 1935, Т. II - 1938) – важлива і актуальна тоді, так як і сьогодні, власне з уваги на порушену проблематику і тривалі екуменічні дискусії. Бо питання автокефалії Української Православної Церкви стало предметом не лише поважних внутрішньо-церковних дискусій, але й міжнародною проблемою, гостро вимальовуючись у контексті цього православно-католицького діалогу, а також конфлікту російського патріарха з екуменічним патріархом. Представляючи історію автокефалії, О. Лотоцький багаторазово відзначав історію цього конфлікту, особливо між Москвою та Києвом. Невипадково ж у своїй попередній дипломатичній місії<sup>20</sup>, як і у праці *Автокефалія та інших публікаціях*, у яких порушено це питання (н-д, *Церковно-правні основи автокефалії, Автокефалія Української Православної Церкви та єдність християнської Церкви*) учений аргументував, що автокефалія Української Православної Церкви, увінчена патріархатом і її повернення до лона екуменічного патріарха у Константинополі має історичні важелі, канонічні та екуменічні підстави й пояснення.

Варто при цьому занотувати, що питання автокефалії та патріархату О. Лотоцький порушує й у своїй праці *Симон Петлюра* (1936), у якій широко представляє цікаву для нас проблематику у контексті Петлюри та уряду Української Народної Республіки. Позатим багато цікавого матеріалу, який безпосередньо чи опосередковано стосується обговорюваної проблематики, показаний на багатому тлі українського культурного, релігійного, суспільно-політичного життя, читач знайде у ґрунтовних спогадах О. Лотоцького *Сторінки з минулого*<sup>21</sup>.

Детальні уваги, присвячені вище О. Лотоцькому як творцеві й директорові Інституту, є тут цілком виправданими. Бажання наблизити постать цього заслуженого українського вченого, політика й дипломата, великого речника українсько-польського поро-

зуміння та співпраці впливає із переконання, що О. Лотоцький без сумніву заслуговує на те, щоб його пам'ятали нащадки, особливо з уваги на його величезний науковий доробок і значення та роль, яку він відіграв в українському державно-політичному, науковому та релігійному житті, у формуванні тривалих підвалин польсько-українських стосунків у ХХ столітті.

Підсумовуючи, варто підкреслити, що на основі представленого огляду діяльності Інституту видно, що у межах його організаційної, публіцистичної діяльності та дослідницької проблематики, зроблено дуже багато. Пригадаймо ще раз, що відповідно до Статуту Інституту у його діяльності ключовими були:

1. Розбудова установи та дослідницької майстерні.
2. Науково-організаційні та навчальні ініціативи.
3. Науково-дослідницька та просвітницька робота.

Однаковою мірою ця наукових осередків, розпочавши понадчасове дослідження над спільним майбутнім і сучасним діяльністю, як і тематика досліджень і опублікованих праць (54 томи протягом десяти років) показують, що Український Науковий Інститут у Варшаві виконував важливу роль в ініціюванні та проведенні наукових досліджень, що стосуються історії права, економіки, літератури, мови, культури, Церкви, політичної й філософської думки в Україні, а також польсько-українських відносин та польських й українських.

---

<sup>1</sup> В. Мудрий, *Змагання за український університет*. – Львів – Нью-Йорк, 1999; В. Качмар, *За український університет у Львові*. – Львів, 1999.

<sup>2</sup> Див. М. Syrnuk, *Ukraincy w Polsce (1918-1939)*. Oświata i szkolnictwo. Wrocław, 1996; J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1919-1939*. Warszawa, 1985; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921-1939*. Warszawa, 1979.

<sup>3</sup> Там само. Див. також: R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1929*. Kraków, 1989.

<sup>4</sup> R. Potocki. *Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920-1939)*. Lublin, 1999; R. Potocki. *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939*. Lublin, 2003; Див. також: *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze.*, pod red. S. Kozaka, Warszawa 1996, t.3, присвячений багатьом проблемам представленим у статті.

<sup>5</sup> Розпорядження Ради Міністрів від 7 лютого 1930 р. у справі Українського Наукового Інституту // „Dziennik Ustaw”. – 1930. – №3. – poz. 28.

<sup>6</sup> R. Potocki, Idea restytucji..., s. 208.

<sup>7</sup> „Dziennik Ustaw”. – 1930. - № 3. – poz. 28. – S. 65.

<sup>8</sup> Там само, № 4. – poz. 54. – S. 105.

<sup>9</sup> Див.: S. Kozak, Ołeksandr Łotoćkyj – uczoney, dyplomata i polityk // S. Kozak, Z dziejów Ukrainy. Religia. Kultura. Myśl społeczna. - Warszawa - 2006. – S. 326-338; а також том, присвячений О. Лотоцькому, Лицар праці і обов'язк, Торонто, 1983

<sup>10</sup> Див.: Pięć lat istnienia Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie (13.III.1930 – 13.III.1935). – Warszawa. – 1935. – S. 4.

<sup>11</sup> L. Wasilewski, Kwestia ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. – Warszawa.- 1934. – S. 142-143.

<sup>12</sup> Див.: Pięć lat istnienia..., S. 4-22.

<sup>13</sup> Из власного архіву.

<sup>14</sup> Див.: Pięć lat istnienia..., S. 12-13, а також Sprawozdanie Ukraińskiego Instytutu Naukowego (1935-1939). – Warszawa. – 1939. – S. 12-13.

<sup>15</sup> Pięć lat istnienia..., S. 9.

<sup>16</sup> Поезії до 1843 р. – Т. II; Поезії 1843-1847: Т. III; Поезії 1847-1857: Т. IV; Поезії 1857-1861: Т. V; Назар Стодоля. Драматичний твір: Т. VI; Повісті: Художник, Наймичка, Варнак: Т. VII; Княгиня, Музыкант, Несчастный, Капитанша: Т. VIII; Близнецы, Прогулка: Т. IX; Щоденник – Т. X; Листи – Т. XI; Шевченко – художник: Т. XII. Наступні томи повинні були містити переклади, бібліографію, коментарі.

<sup>17</sup> Pięć lat istnienia..., S. 8.

<sup>18</sup> Це підкреслювали у цитованих вище працях М. Сирник, А. Хойновські, Р. Потоцькі, С. Козак.

<sup>19</sup> Варто згадати, наприклад, бодай кілька праць: І. Сірополко Освіта на Советській Україні (1934); Р. Смаль-Стоцький Українська мова в Советській Україні (1936); В. Садовський Національна політика Советів на Україні (1937). Під редакцією В. Садовського з'явилося кілька видань під назвою Сучасні проблеми економіки України (1931, 1936). До сьогодні витримала пробу часу книжка О. Доценка Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) (1932) та підготована генералами С. Петлюри – В. Сальським і П. Шандруком – публікація: Українсько-московська війна 1920 року. Оперативні матеріали Штабу Армії УНР (1933) та ін.

<sup>20</sup> Цей період своєї дипломатичної діяльності О. Лотоцький описав у цікавих спогадах В Царгороді, Варшава, 1939.

<sup>21</sup> Ці надзвичайно важливі для дослідника української історії спогади вийшли друком у серії „Праці Українського Наукового Інституту” у 1932-1934 роках.